

REFERAATE JA MATERJALE СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

A. I. HERZENI SIDEMEIST TALLINNA PROGRESSIIVSETE HARITLASTEGA

V. MILLER

Revolutsioonilise situatsiooni kujunemise olukorras Venemaal 1850-ndate aastate lõpul, kui talurahva pärisorjusest vabastamine osutus paratamatuks, oli balti parunite poolt rakendatud „vabastamise” viis eeskujuks kõige reaktioonilisematele mõisnikkudele ka sise-Venemaal. Siseminister Lanskoi poolt 1857. aasta juunis esitatud reformiprojekt nägi ette talurahva vabastamise ilma maata, just samuti nagu see oli toimunud Eesti- ja Liivimaal. Ka Leedu mõisnikud nõustusid algatama talupoegade vabastamist enda poolt, kuid samuti ilma maata, s. o. samal kujul nagu vabastamine oli toimunud Balti-mail.

See teeb mõistetavaks Venemaa demokraatlike ringkondade erilise huvi talurahva olukorra vastu Balti mail, eriti aga talurahva ülestõusude vastu Eestimaal 1858. aastal: need näitasid veenvalt Baltimaadel teostatud talurahva vabastamise viisi kõlbmatust ja olid argumendiks talurahva maata vabastamise vastu.

Kui ühelt poolt oli täiesti seaduspärane ja mõistetav vene demokraatlike ringkondade huvi Baltimaade ja Eesti vastu XIX sajandi 50-ndatel aastatel, siis teiselt poolt oli samavõrra loomulik, et demokraatliku suuna esindajad Eestis pidid otsima ühendust vene demokraatidega. Need olid liitlased, keda nad vajasisid võitluses Eestis ikka veel edasi kestva pärisorjusliku surve vastu, mille all kannatas kogu eesti töötav rahvas. Kõige loomulikumaks ja lähedasemaks mõtteosaliseks vene demokraatide hulgas pidi neile seejuures olema A. I. Herzen, sest Herzen omas sel ajal vene ühiskonnas nii suurt mõju, et sellega pidi arvestama ka tsaarivalitsus. Herzeni poolt välja antava „Kolokol” poole pöördusid abi otsima kõik, kes seda mujalt ei leidnud. „Kuhu siis veel apelleerida niisuguse otsuse peale kui mitte „Kolokolile””, — kirjutas üks korrespondent 1858. aastal ühe ebaõiglase kohtuotsuse puhul¹. Ka eesti talurahva huvide eest võitlejail ei olnud apelleerida kuhugi mujale. Igal pool mujal olid ees mõisnikud, balti parunite klassikaaslased ja verevennad, iga tõesõna kärpis maha tsensuur. Ainult välismaal tsensuurivabalt ilmuv „Kolokol” võis kirjutada asjadest ja sündmustest nii, nagu nad tõepoolest olid. Eriti lähedane oli Herzen eesti demokraa-

¹ Vt. „Kolokol” nr. 23/24, 15. sept. 1858.

tidele veel selle tõttu, et ta mõistis ka Eestis toimuva ühiskondlik-poliitilise võitluse teist külge: võitlust rahvusliku rõhumise vastu. Nii kuidas eesti demokraadid võitlesid rahvast vaimses pimeduses hoidva balti-saksa kiriku-õpetajate kultuurilise surve vastu, niisamuti võitles Herzen vene kultuuri arengut takistava sakslaste „skolastilise koolitarkuse” ülevõimu vastu². Koostöö kujunemine vene suurte demokraatide ja demokraatlikult mõtlejate vahel Eestis oli niisiis täiesti loomulik. Seda näitavadki materjalid.

Herzeni „Kolokol” avaldas 1858. aasta oktoobris ja detsembris kaks artiklit, milles käsitleti Eesti talurahva olukorda, eriti Eesti talurahva ülestõusuliikumist. Esimeses kirjutises käsitleti Eesti talurahva ülestõusuliikumist — Harjumaal (Mahttras), Hiiumaal ja mujal. Artikkel ilmus „Kolokolis” nr. 25, 1. oktoobril 1858 pealkirja all „Kiri toimetajale”. See oli tuntud artikkel, milles autor kutsub talupoegi haarama relvi: „Kellele siis nüüd loota — mõisnikkudele? Mitte mingil juhul — nemad on kõik ühel meelel tsaariga ja tsaar hoiab ilmselt nende poole. Lootke ainult endale, oma käte jõule; teritage tapreid, ja asja juurde — kaotage ära pärisorjus, tehke seda altpoolt...”³ Eesti sündmuse käsitletakse selles läbi 13 veeru ulatavas kirjas ainult 1 veeru ulatuses. Et paremini aru saada edasisest analüüsist, esitame vastava koha „Kirjast toimetajale”.

„Meil nimetatakse juba iidsetest aegadest iga rahulolematuse väljendust, iga valjemat juttu — mässuks. Seda kohutavat koletist kartis alati Nikolai. Sellega hirmutatakse nähtavasti ka Aleksander II-st. Rahutusi talupoegade seas tõepoolest oli, kuid esiteks ei olnud neid seni rohkem, kui oli igal aastal, ja teiseks ei olnud nende põhjuseks mitte talupoegade vabastamine, vaid nende rõhumine. Selle tõestamiseks valin need juhud, mida sain jälgida ametlike paberite järgi. Siiani olid kõige suuremad talurahva ülestõusud Eestimaal (nad kestavad veel); need algasid juuni esimestel päevadel Lõuna-Harjus. Grünewald saatis sõjaväed, talupojad tapsid 14 soldatit ja 1 ohvitseri. Grünewald palus telegraafi teel abi; tema juurde saadeti esmalt kindral Issakov, selle järel aga ka sõjavägesid. Talupojad rahunesid. Selle eest aga ei lakka vastuhakud teistes mõisates Virumaal, Harjus, Ida-Järvemaal ja Hiiumaal: talupojad keelduvad teo tegemisest või teevad seda nii nagu õigeks peavad; Uraali kasakate ja Tallinna garnisoni osaks sai õnnetute rahustamine, see tähendab peksmine ja vemmeldamine. Grünewald rabeleb kui peast segane, nõuab iga minut sõjavägesid, aga kui vastuhakud ühes kohas lõpevad, siis teises algavad. Kus on siis nende põhjus? Eestimaa jaoks koostati uus talurahvaseadus, mis tuleb ellu viia sel aastal, kuid mitte kõigis osades: kõike, mis puudutab talupoegade kohustuste täitmist mõisniku vastu, võib ellu rakendada alles pärast maa kadastreerimist. Mitte millestki aru saades kuulutab Grünewald kohalikus ajalehes, et uus seadus peab alates 23. aprillist 1858. aastal asendama kõik eelmised seadused, ühegi sõnaga meenutamata kadastreerimise vajadust. Talupojad ootavad uut seadust. Grünewald teeb korralduse, et see kuulutataks rahvale välja pidulikult kirikutes pärast kirikuteenistust; pastoriid teatavad sellest talupoegadele ja määravad teadaandmise ühele pühapäevale. Rahvas on kannatamatutes. Vahepeal teatavad kubernerile mõned kihelkonnakohtunikud ja kinnitavad ka maanõunikud, et see teadaandmise viis osutub ohtlikuks, sest rahva suure kokkuvoolu puhul võivad tekkida pahad kuulujutud. Grünewald ehmub, muudab oma korralduse ja käsib vallavanematel ilmuda kihelkonnakohtunikkude juurde, viimastel aga lugeda neile ette uus seadus ja anda igale kaks eksemplari. Rahvas, kes oli hakanud kogunema kirikusse, läks laiali uut seadust teada saamata. Algasid nurisemised ja kuulujutud

² Vt. Русские немцы и немецкие Русские, „Kolokol” nr. 54, 15. okt. 1859.

³ „Kolokol” nr. 25, 1. okt. 1858, lk. 205.

sellest, et talupoegade eest varjatakse meelega valitsuse poolt kingitud kergendusi; nurinast ei ole kaugel ka vastuhakk. Kes siis kutsus selle esile? Kas talupojad tõusid ise üles? Kas ei viinud neid ülestõusule mõistmatud korraldused? Kas ei tekkinud ülestõus just sellest, et teda kardeti ja taheti vältida?"⁴

See kiri ei osuta veel mingi otsese kontakti olemasolule Herzeni „Kokol” ja Eesti demokraatlike ringkondade vahel. Vastupidi, kõik selles kirjas viitab sellele, et kirja autor ei olnud pärit Eestimaalt. Kiri tervikuna pärineb ilmselt Peterburist. Et kirja autor ei saanud ka andmeid Eestimaad käsitleva osa jaoks Tallinnast või tallinlaselt, seda näitab rida asjaolusid. Käsitledes eesti talurahva ülestõusuliikumist 1858. aastal, märgib autor Mahtra ülestõusu ainult kui esimest ülestõusu, ei omista sellele aga erilist tähtsust, mis tal oli kohapeal. Mahtra sõda toimus Tallinna lähedal ja tekitas nii suurt ärevust, et kõik teised, kaugemal aset leidnud väiksema ulatusega sündmused jäid hoopis varju või tähele panemata. Kohalik autor ei oleks saanud jätta osutamata Mahtra sõjale erilist tähelepanu. Ülestõusu põhjuste analüüsimisel ei oleks kohalik autor saanud mööda minna ka selle ühest lähemast põhjustest — abiteo küsimusest. Vene autori juures oli selle kõrvalejätmine aga täiesti loomulik, sest abitegu oli Venemaal tundmatu. Kohapealsete olude mitteküllaldast tundmist näitavad eriti ka niisugused faktid, nagu vallavanema nimetamine мирский староста Eestimaal ainukäibiva волостной старшина asemel ja tsiviilkuberner Grünewaldi nime venekeelne kuju Гринвальд pro Грюневальд või Гриневальд. Tähe „e” ärajätmise küsimus on olulise tähtsusega just seepärast, et ainult „e” võrra erines üksainus aadliku perekonnanimi Grünewald paljudest lihtsatest perekonnanimedest Grünwald; seetõttu pandi sellele väga suurt rõhku. Jumalateenistust nimetatakse „обедня”, mida luteriusk ei tunne. Need ja rida teisi asjaolusid viivad järeldusele, et kirja osa, mis käsitleb Eestimaal talurahva ülestõusuid, koostati Peterburis olemasolevate ametlike materjalide, peamiselt tsiviilkuberner Grünewaldi poolt siseministriumile saadetud telegrammide põhjal. Viimasele osutab eriti ka see, et ainus nimi, mida mainitakse, ja ainus isik, kes tehakse asja eest vastutavaks, on tsiviilkuberner Grünewald, s. o. isik, kelle allkirja kandsid kõik Peterburisse saabunud dokumendid.

Kaks kuud pärast käsitletud kirja ilmumist, 1858. aasta detsembris, avaldas Herzen juba ainult Eesti sündmusi käsitleva artikli pealkirja all „XIX sajandi saksa rüütlid Eestimaal”. Artikli tekst oli järgmine:

„30 versta Tallinnast on mõis А н и я (Аннио), nimetatud ka Ханйѳе (Ганнийогги), mis kuulub Hiiumaal tuntud parunite Ungern-Sternbergide järglastele. Juuli 20-ndal sel aastal nõudis Ungern kõigi talupoegade väljatulekut mõisa vilja (хлеб) koristamisele. Talupojad palusid mõisnikku lubada saata ainult osa töölisi teotööle, teist osa aga lubada koristada oma rukist, mis oli täiesti küps. Mõisnik ei nõustunud. Talupojad ilmusid kõik tööle, ühtlasi aga teatasid kavatsusest kaevata linnas ja paluda kaitset. Ungern, vastu väitmata sellele kavatsusele, suundus ise Tallinna, et oma salasepitsustega paralüeerida talupoegade kaebust.

Talupojad, arvult 61 inimest, tulles Tallinna, läksid sandarmikindral Gresseri juurde. Nad pöördusid õieti nõusaamiseks tema kui isiku poole, kellel selles piirkonnas oli hea reputatsioon. Gresser ütles neile, et nad tegid halvasti, ilmudes linna niisugusel arvul, soovitas neil valida kolm volinikku ja teha neile ülesandeks esitada palve kubermanguülemusele. Talupojad tegidki nii ja kolm nendest läksid Eestimaal kuberner Grünewaldi

⁴ „Kokol” nr. 25, 1. okt. 1858, lk. 202.

äraoleku tõttu tema kohuseid täitva vanadusest nõdra vanamehe parun Roseni juurde. Valitsuse nõunik Schwebs, kes 6. juulil oli nimeetatud Liivimaa Õuekohtu viitsepresidendiks, oli juba hoiatatud Ungerni poolt, et tema talupojad, keeldudes tööst, läksid põhjusega kaebusega linna. Schwebsil, kes oli määratud ametisse Liivimaale, ei olnud arusaadavalt õigust olla kohtunikuks niisuguse tähtsusega asjas. Vaatamata sellele hakkas ta ase-kuberneri juuresolekul ajama kogu seda asja. Volitatuid üle kuulates küsis ta: „Kas nendega ei tulnud veel talupoegi linna?” Teada saades, et tuli, käskis tuua nad kõik valitsusse, ettekäändel, et neile teatada ülemuse otsust. Talupojad tulidki paha aimamata volinikkude kutsel, aga nad jäeti Toompea platsile, kus neilt ei küsitud kaebuse kohta, vaid seda kas nad tulid oma soovil või ässitas neid keegi. Talupojad vastasid, et nad tulid oma soovil. Schwebsi eesmärk seisis selles, et mässida talupojad massilise linnailmumise kuriteosse. Et peasekretäri Notbecki ei olnud kohal, kirjutas Schwebs oma käega protokoll, mis lõppes otsusega: Ajada linna tulnud talupojad kõik viimseni läbi kadalipu.

Nõunikud Winter ja Gyldenstubbe olid selle seadusevastase otsuse vastu ja kui Schwebs jäi jonnakalt oma seisukoha juurde, tõusid nad ja lahkusid komisjonist. Omakoostatud protokoll esitas Schwebs allakirjutamiseks Rosenile. Vanamees, olles harjunud alla kirjutama kõike, mis talle esitas Schwebs, kinnitas otsuse, mille jõul kuuskümmend üks süütut inimest pidid saama igaüks sada hoopit.

Komandant, kindralmajor Salza (keda Ungern ja teised mõisnikud tunnigivalt palusid, et ta hoiatuseks karistaks mässajaid), teatas vahepeal erakirjaga asekuuberneri, et karistuseks vajalik sõjavägi on valmis. Kindral Gresser, saades teada jõledast otsusest, mis oli tehtud seadusevastaselt ilma prokuröri läbivaatusega, protesteeris otsuse täideviimise vastu, ähvardades vastasel korral kanda ette keisrile. Komandant vastas talle: „Kandke ette, mina võtan kõik oma vastutusele.”

Talupojad ümbritseti soldatitega, viidi muusikaga läbi linna ja turul Narva väravate taga teostati jälle karistamine.

Salza tegi platsadjutant Brinckmannile ülesandeks viibida karistamise juures, kuid Brinckmann palus end vabastada, öeldes, et ei või südame-tunnistuse järgi arvata kõiki neid õnnetuid inimesi süüdlasteks. Parun Salza saatis heasüdamliku ohvitseri aresti ja läks ise karistamist juhtima. See algas, rahva tohutu kokkuvooluga, kell viis pärast lõunat. Me ei hakka edasi andma alatuid üksikasju, peatimukate loomalikku valjust — meie, venelased tunneme neid steene, — küllalt on, kui öelda, et eriülesannete ametnik tsiviilkuberneri juures Stackelberg küsis piinatavatelt talupoegadelt: „Kas töötad nüüd härrale?” ja kui see ei vastanud lihtsalt „jah”, siis Stackelberg pööras soldatite poole käsuga „peksta teda veel”.

Seitset inimest ei pekstud haiguse tõttu . . .”⁵

Selle artikli analüüs näitab, et autor on hästi tundnud niihästi kohalikke olusid kui ka asjaosalisi isikuid. Siin ei esine mitte ühtki valesti kirjutatud nime või ebatäpselt kujutatud sündmust. Eriti äratav tähelepanu, et korrespondent (või andmete saatja) on täielikult informeeritud kõigest, mis toimus Toompea lossis. Ta teab täpselt, kuidas iga üksik asjaosaline suhtus arutatavasse küsimusse. Vastandina eelmisele kirjale ei ühtlustata siin kõikide asjaosaliste suhtumist, vaid püütakse igati täpselt ära näidata, kes nimelt on asjas süüdi ja kes mitte. Asjaosaliste juures on positiivset näidatud isegi rohkem kui see oli otstarbekohane kirja mõju seisukohast ja kui sobis „Kolokoli” suhtumisega balti sakslastesse üldse ja balti-saksa mõisnikesse eriti. Nii täpsed andmed iga üksiku asjaosalise

⁵ Германские рыцари XIX столетия в Эстляндии, „Kolokol” nr. 29, 1. det. 1858.

suhtes võisid olla ainult isikul, kes ise oli asjas osaline või käis vahetult läbi asjaosalistega. Mingitest ametlikest aruannetest niisuguseid andmeid ei selgu ja korrespondendil, kes isikuid otseselt ei tundnud, ei oleks olnud ka mingit huvi hakata näitama iga üksiku asjaosalise suhtumist eraldi.

Korrespondent või isik, kes andis korrespondendile üle valmis materjali, pidi asuma Tallinnas, liikuma selleaegses Tallinna seltskonnas ja asjaosalisi isiklikult hästi tundma. Tõenäoliselt oli ta ise ametnik ühes kubermangu asutuses. Kui arvestame, et „XIX sajandi saksa rüütlid Eestimaal” ilmus „Kolokolis” kaks kuud pärast eelmise, Mahtra sõda käsitleva kirja avaldamist, kuna sündmuste endi vahel oli ainult paar nädalat, näib tõenäolisena, et alles eelmise kirja ilmumise järel „Kolokolis” tekkis Tallinna progressiivsete haritlaste ringkondades mõte saata „Kolokolile” ka Anija meeste peksuloo kirjeldus.

Sellele viitavad ka teised asjaolud. Meil ei ole varasemast ajast teada ühtki konkreetset fakti Herzeni sidemetest Tallinnaga ega tema teoste levikust Tallinnas. Siit edasi on meil aga olemas konkreetsete asitõendid Herzeni teoste näol tolelaegses Eestimaa avalikus raamatukogus, mis tegutses siis Eestimaa Kirjandusliku Seltsi juures (kuulub nüüd Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu fondide hulka). See raamatukogu täienes tol ajal peamiselt annetuste läbi, mida saadi esijoonest seltsi liikmetelt või nende kaudu. Selts ise aga oli tol ajal progressiivsete haritlaste koondumise kohaks Tallinnas. Seltsi liikmeteks olid akadeemik F. Wiedemann, Eesti rahvaluule koguja H. Neus, R. Nocks, Fr. Russov ja vist ka V. T. Blagoveštšenski; vähemalt oli ta raamatukogu kasutaja ja toetaja. Raamatukogus on rida Herzeni kirjastusel Londonis ilmunud väljaandeid. Esimene neist — „Kolokol” nr. 29, 1. detsembrist 1858 — kannab sagedase lugemise jälgi.

Nende raamatute olemasolu selles raamatukogus näitab, et Herzeni ja Tallinna progressiivsete haritlaste vaheline koostöö ei piirdunud ainult mainitud ühe artikli saatmisega Tallinnast ja selle avaldamisega „Kolokolis”, vaid kord loodud sidemed kestsid edasi. Esimesele „Kolokoli” numbrile järgnesid teised kuni nr. 77/78 1. augustist 1860. Samast ajast on raamatukogus olnud ka „Poljarnaja zvezda” 1861. aastast ja mitu Herzeni teost. Peale otse Herzeni kirjastusel ilmunud teoste on raamatukogus samast ajast ka teiste välismaal ilmunud vene pagulaste, nagu näiteks N. Turgenevi teoseid. Välja arvatud üks Turgenevi teos (nr. 3727—49375), on need kõik ilmunud ajavahemikus 1859—1861.

Kahjuks on raamatukogu dokumentatsioon sellest ajast nii puudulik, et me ei saa kindlaks määrata, kelle poolt ja millal on raamatud annetatud. Aruannetes on küll märgitud annetajad, kuid enamasti ei ole märgitud, missuguseid teoseid nad annetasid. Aastatest 1844—1868 on säilinud mingi saadud annetuste registreerimise raamat⁶, kuid seda on peetud nii summaarselt, et see ei anna küsimusele vastust. Leidub sissekandeid, nagu „Kogu raamatuid leidsin ma eest”. Eriti sagedasti esineb summaarne sissekandmine venekeelsete raamatute puhul, sest ülemkooliõpetaja Berting, kes oli raamatukogu korraldajaks kuni 1. juulini 1863, ei vullanud nähtavasti vene keelt. Et raamatute korrastamine ja nimistusse kandmine ei toimunud pidevalt, vaid siis, kui oli jälle tekkinud ummik raamatukogu kasutamises selle tõttu, et oli kuhjunud palju registreerimata raamatuid, ei ole isegi võimalik kindlaks määrata nende raamatukogusse saabumise aega. Erandina võime kindlaks määrata, et *Mémoires de l'impératrice Catherine II. Précédés d'une préface par A. Herzen*, Londres, Trübner & Cie,

⁶ Pealkirjastatud: Estländische allgemeine Bibliothek 1. Verliehene Bücher. 2. Abgebene. 3. Hinzugekommene. 4. Anzuschaffene.

1859; Iscander (A. Herzen), *La France ou l'Angleterre* . . . Londres, Trübner et Cie, 1858; ja N. Tourgueneff, *La Russie et les russes*, T. 1—3, Paris, 1847, on raamatukogu nimestikku sisse kantud 1863. aastal 24. mai ja 1. juuli vahel, sest nad kannavad inventarinumbreid 26864, 26866, 26845, 26846 ja 26847, kuna raamatukogu 1863. aastal koostatud liiginimistu lõpul on märkus:

„25173 esimesel arvelevõtmisel 24. mail 1863,

27051 teise arvelevõtmise lõpetamisel 1. juulil 1863”⁷.

Sissekandmise aeg ei näita raamatute täpset saabumisaega, sest otsustades sissekannete arvu järgi, on sel ajal peale 1862/63 tegevusaastal saadud raamatute tagantjärele inventariseeritud ka hulk varemsaabunuid. Võime aga siiski kindlaks teha, et need raamatud olid Tallinnas varsti pärast ilmumisi.

Kuigi raamatukogu andmed ei võimalda määrata, kes nimelt oli sel ajal kontaktis Herzeniga ja levitas siin Herzeni kirjastuse väljaandeid, osutuvad nad siiski abiks selle ringkonna kindlaksmääramisel, kes luges ja levitas sel ajal Tallinnas Herzeni teoseid.

Nagu juba märkisime, on kõige varasem Herzeni väljaanne raamatukogus „Kolokol” nr. 29 aastast 1858; kõik olemasolevad Herzeni väljaanded, kuigi osa neist on kantud raamatukogu nimistusse palju hiljem, on pärit aastatest 1858—1862. See asjaolu viitabki sellele ringkonnale Tallinnas, kes kõige tõenäolisemalt võis olla ühenduses Herzeniga, nimelt Tallinna progressiivsete haritlaste ringkonnale, mis koosnes Russovist, Blagoveštšenskist, Neusist, Nocksist ja mõnest teisest vähem aktiivsest või vähem silmapaistnust. See ringkond tegutses eriti aktiivselt ja olemasolevate andmete järgi ka kooskõlastatud sihikindlusega just 1850-ndate aastate lõpul ja lagunes siis 1862.—1863. aastal, pärast Fr. Russovi lahkumist Tallinnast ja Blagoveštšenski surma. See tähendab, et see ringkond tegutses just sel ajal, millal me võime tõestada suhete olemasolu Herzeni ja Tallinna haritlaskonna vahel. Et katsuda määrata, kes just sellest ringkonnast oli sidemeis Herzeniga, pöördume tagasi „Kolokoli” eeltoodud artikli juurde.

Artikkel näitab, et autor tundis hästi mitte ainult sündmusi ja asjaolusid, vaid ka isikuid. Mõnede, peamiselt nooremate ametnike vabandamine ja süüst puhtaks pesemine artikli üldise sihi ja mõju kahjuks osutab isegi isiklike suhete olemasolule. Kogu süü ja vastutus pannakse ühele ametnikule — Schwebsile. Kritiseeritakse veel komandant Salza tegevust ja märgitakse teise ametniku, parun Stackelbergi, halastamatut verejanulisust, vabandatakse aga kõiki nooremaid asjaosalisi ja ka tegelikke peassüüdlasi — otsuse kinnitajat asekuuberneri Rosenit ning oma vastutus-tundetud kõrvalehoidmisega asjade säärest käiku võimaldanud kohapealset kõrgeimat võimumeest tsiviilkuberner Grünewaldi.

Arvestades iga isiku ja tema asjassuhtumise täpset tundmist ja käsitlusest nähtuvat isiklike vahetõrgete olemasolu, sai artikli autoriks olla ainult isik, kes liikus samas ametnike ringkonnas ja käis isiklikult läbi asjaosalistega.

Kõigist teadaolevatest Tallinna progressiivsetest haritlastest vastas neile tingimustele ainult Friedrich Russov, kes oli tol ajal Eestimaa Kroonupalati sekretär ja ühtlasi Kubermanguvalitsuse ametlik tõlk. Nii tundis ta kõiki asjaosalisi kui oma kaasametnikke. Samal ajal liikus ta oma inimesena kohalikus saksa seltskonnas ja tundis asjaosalisi ka isiklikult. Russovi autorluse poolt räägivad ka stiililised ja keelelised tunnused. Stiililine ja keeleline analüüs näitab, et artikli on kirjutanud isik, kes hästi

⁷ Liiginimistu pealkirjaga „Estländische öffentliche Bibliothek 1863” lk. 63.

tundis kohalikku saksa keelt ja siinset nn. „kohtu ladina keelt”. Et autor oli harjunud viimast tarvitama, näitab niisuguste sõnade kasutamine, nagu „sentens” (otsus), mis on võõras vene keelepruugile. Et autor kasutas saksakeelset originaalteksti või mõtles ise saksa keeles, seda näitab artikli germanistlik lauseehitus. Eestikeelses tõlkes on see küll osalt kaduma läinud, kuid ilmselt just tõlkimisel väga selgesti. Lauseid, mida oli raske eesti keelde tõlkida sõnasõnalise täpsusega, oli võimalik väga hõlpsasti sõnasõnalt tõlkida saksa keelde. See on iseloomustavaks jooneks ka Russovi venekeelsele dokumentidele. On olemas hulk Russovi poolt vene keelde tõlgitud dokumente (teemalt väga lähedased „Kolokoli” artiklile), milles esinevad samad nähtused: saksapärase lauseehitus ja balti „kohtu ladina keele” terminite ülekandmine vene keelde.

Stiililise erijoonena paistab „Kolokoli” artiklis silma teatav ruttav joon — käsitluse hoogsust püütakse saavutada sellega, et välditakse võimalikult kõiki ainult siduvat tähendust omavaid sõnu. See on joon, mida võime näha ka Russovi saksakeelsetes publitsistlikes artiklites (venekeelseid Russovi publitsistlikke artikleid ei ole teada).

Ka raamatukogu andmed viitavad Russovile: eespool märgitud esimesed raamatukogu nimistusse sisse kantud Herzeni ja Turgenevi teosed on saadud just sel ajal, kui Fr. Russov Tallinnast lahkumisel annetas raamatukogule suurema hulga raamatuid⁸.

Kõigile neile kaudseile tõendeile Russovi autorluse kohta lisandub veel üks, mis pärineb palju hilisemast ajast. Üle 40 aasta hiljem käsitles kirjanik Eduard Vilde oma romaanides just neidsamu sündmusi, mis äratasid omal ajal Herzeni „Kolokoli” tähelepanu. „Kolokoli” kirjas „XIX sajandi saksa rüütliid Eestimaal” käsitletud sündmus on Eduard Vilde romaani „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” aineks. Veidi varem avaldas A. A. Tšumikov „Russki Arhivis” nr. 12, 1901. aastal samal teemal artikli pealkirjaga „Tallinna verepulg 1858. aastal” („Ревельское кровопролитие 1858 года”)⁹. Vilde romaani seob „Kolokoli” artikliga suur sarnasus sündmuste kirjeldamisel, eriti aga täielik ühtumine asjaosaliste isikute hindamisel. A. A. Tšumikovist on aga teada, et ta oli kirjavahetuses Herzeniga.

1901. aastal, kui Tšumikov avaldas oma artikli „Russki Arhivis”, seisis ta lähedal slavofiilidele, elas alaliselt Tallinnas ning oli kaupmees, linnakõnunik ja auametiline rahukohtunik. 1850-ndatel aastatel aga andis ta välja esimest vene pedagoogilist ajakirja¹⁰, mis esindas tolleaegseid progressiivseid pedagoogilisi vaateid. Asjaolu, et tal oli sidemeid Tallinnaga¹¹ ja et ta hiljem käsitles Anija meeste peksulugu „Russki Arhivis”, sunnib tõsiselt kaaluma, kas tema ei võinud olla ka „XIX sajandi saksa rüütlite” autoriks. „Tallinna verepulg” ja „XIX sajandi saksa rüütliid” käsitlevad sama

⁸ Jahresbericht des Ehstländischen Literarischen Gesellschaft vom 5. September 1862 bis zum 4. September 1863. — Extrablatt zur „Revalschen Zeitung”, nr. 215, 1863.

⁹ Oieti ilmus see artikkel 1901. aastal teistkordselt. Esimest korda avaldas ajakirja selle artikli 1888. aastal pealkirja all Чудовищная сцена в Ревеле в 1858 г. Artikli allkirjaks oli A. Ч.-в. („Русский Архив”, № 6, 1888, стр. 0244—0248.)

Sündmust käsitleti üldse korduvalt. 1900. a. avaldas „Вестник Всемирной Истории” selle kohta artikli, mille tõi ära ka „Новое Время” 22. juulist 1900. Tuntud on artikkel ajakirjas „Gartenlaube” nr. 21—22, 1862, mille eesti keeles avaldas Eduard Vilde „Teatajas” 1902. aastal.

Balti parunite poolsetest käsitlustest võib märkida pastor E. Ahrensi kirjutist „Revalsche Zeitung” nr. 28, 1862, ja sündmuste mainimist ühes artiklis „Revalsche Zeitung” nr. 515, 1905. Neis kiidetakse Anija meeste peksmist kui „päästvat tegu”, mis olevat hoidnud ära suurema ülestõusu puhkemise.

¹⁰ „Журнал для Воспитания”, hiljem „Воспитание”.

¹¹ Tšumikovid esinevad Tallinna kaupmeeste seas juba XIX sajandi algul.

sündmust aga nii erinevalt, et seda ei saa seletada ka kahe artikli pika ajavahega.

Kõigepealt esineb suur vahe asjasse suhtumises ja isikute hindamises. „XIX sajandi saksa rüütliid” suhtub erilise hoolega isikutesse ja on väga püüdlik iga üksiku osa täpses kindlaksmääramises. „Tallinna verepulum” käsitleb sündmusi just niimoodi üldistavalt, nagu seda nägime „Kirjas toimetajale” Mahtra sõja kohta. Ka siin on mööda mindud keskmistest ametnikest, asja tegelikest kordasaatjatest, ja nähtud ainult kõrgemalseisjaid, juhtivaid ametnikke. Grünewaldi otseselt ei süüdistata, kuid temasse (samuti kindralkubernerisse) suhtutakse ilmse halvustamisega. Grünewaldi kohta ütleb Tšumikov esmalt joonealuses märkuses: „Teiste teadete järgi härra Grünewald (Гринвальд!) oli Tallinnas, aga ei „tahtnud ennast segada sellesse „sporti” (minu sõrendus — V. M.) talupoegadega”¹², see tähendab, hoidis ennast oma kohustuste täitmisest kõrvale ja andis sellega parunite kuritahtlikele käsilastele vabad käed. Teisal ütleb ta: „Niisugust arveteõiendamist loeti tavaliseks asjaks terves Baltikumis, kus ametikohad olid baltlaste või nende sõprade (nagu näiteks vürst Suvorov) käes”¹³. Veel iseloomustavam on Schwebsi isiku kõrvalejätmine. „Kolokolis” on Schwebs asja peaosaline, kellele pannakse peasüü. Tšumikov mainib aga Schwebsi ainult joonealuses märkuses, öeldes: „Protsessi asja ajas kubermanguvalitsuse nõunik Schwebs”¹⁴. Mitte üht sõna tema erilisest valjust ega sellest, et Schwebsil, kes üldse enam ei olnud ametisik Eestimaal, ei olnud asjasse segamiseks mingit õigust. Kui veel lisada, et ka stiililt on „Tallinna verepulum” väga lähedane „Kolokolis” esimese artikliga, milles käsitletakse „Mahtra sõda”, erineb aga täiesti „XIX sajandi saksa rüütlistest” ja nimi Grünewald esineb ka siin kujul Гринвальд, siis on väga ebatõenäoline, et Tšumikov kirjutas „Kolokolile” ka „XIX sajandi saksa rüütliid”.

Palju rohkem ühiseid jooni on Eduard Vilde romaanil „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” ja „Kolokolis” avaldatud kirjal „XIX sajandi saksa rüütliid Eestimaal”. Selle tõenduseks toome romaani kontekstist eraldatud väljavõtte sündmuste kirjeldusest.

„1858. aasta suvi oli palav ja põuane. Vili küpses ruttu ja rukkilõikus tuli väga äkitselt kätte... Vana orjaaegse seaduse järgi pidid talupojad kõigi oma tööjõududega mõisa rukki enne ära lõikama, siis alles tohtisid oma lõikusele mõelda.

Et nüüd mõisarukki lõikus ohtrasti aega nõudis, vili aga ka talupoegade põldudel enam kui küps oli, siis polnud peremeestel raske ära näha, et nende rukis enne peadest variseb, kui lõikus mõisas lõpeb...

Mõned vanemad ja sõnakamad peremehed Anija vallas, Harju-Jaani kihelkonnas... läksid mõisahärrat paluma, et see lubaks vähemalt vaimutüdrukud nädalaks ajaks koduse lõikuse kallale jääda... Härra ei lubanud... Häda sunnil aga läksid peremehed samal päeval veel suuremal hulgal paruni palvele...

Parun Ungern-Sternberg vihastas meeste nõudmise üle ning kostis lühidalt: seadust ega kergendusi tema käest ei saa. Kes rahul ei ole, mingi linna kubeneri juurest õigust otsima...

Nad jõudsid otsusele teekond kubeneri juurde ette võtta...

Tallinnas mindi kõigepealt sandarmkonna ülema ooberst Gresseri juurde nõu küsima, kus ja kuidas kubeneriga võiks kokku saada... Vaestel inimestel on terav nina neid isikuid üles leidma, kellel nende vastu südant

¹² „Russki Arhiv”, nr. 12, 1901.

¹³ S a m a s.

¹⁴ S a m a s.

on. Niisugune inimesesõber oli ooberst Gresser. Juba kord varem olid Willem Känd ja Mikk Jalakas oma kitsikuse pärast tema pool käinud.

Vana hallipealine... ooberst juhatas neid kubeneri kantseleisse, hoia-
tas aga mehi tervel hulgal ja üldse suuremal arvul sinna minemast: sellest
võivat eksiavamine tekkida, nagu tahaksid talupojad arvatavat õigust
meeleavalduslikult nõuda... Gresser pani ette, nad valigu enda keskest
kolm saadikut, kes kubeneri ette asja ajama läheksid.

Nõnda sündiski. Saadikuteks valiti Villem Känd, Ants Kask ja Jüri
Agurauja, kes sedamaid Toompeale läksid...

Kuberner Johann von Grünwald polnud koduski... kubeneri aset täitis
-sel puhul abikuberner Rosen...

Abikuberner parun Rosen kõneles aga liiga puudulikult eesti keelt...
Juhtus nüüd, et-endine valitsusnõunik härra von Schwebs, kes hiljuti Riiga
kohtunikuks oli nimetatud, veel mitte oma uuele ametile polnud läinud...
Valitsusnõunik von Schwebs... kutsuti siis kogu asjaarutamist talupoega-
dega juhatama. Ta võis oma ülesandest seda paremini jagu saada, et ta
loomuselt vali, kõva, kindel ja agar oli. Ametnikkude seas tunti teda kui
edasipüüdjat, valitsemishimulist ja kõrki isikut..."¹⁵

Sarnasus on nii suur, et Vilde kirjeldus näib „Kolokoli” artikli vaba
ümberjutustusena. Veel iseloomustavam on aga ühtimine isikute hinda-
mises. Vilde kõneleb Schwebsist just samasuguse vihase hukkamõistmi-
sega kui „Kolokoli” „XIX sajandi saksa rüütlid Eestimaal”. Von Stackel-
bergi kohta ütlevad niihästi Vilde kui „Kolokol”, et ta ässitas soldateid
lööma veel (kövemini). Mõlemad vabandavad asekuuberner Rosenit,
kuigi temale kui otsuse kinnitajale oleks pidanud langema peavastutus sea-
dusevastase otsuse eest. Samuti ühtivad hinnangud Salza ja Gresseri
kohta¹⁶. Kõik need pealtnäha pisiasjad on suure tähtsusega eriti selle tõttu,
et Vilde oma Anija meeste kirjutamisel tundis Tšumikovi artiklit. Asja-
olu, et ta seda märgib ainult joonealuses¹⁷, ei võta aga seda oma kirjel-
duse põhialuseks, näitab, et tal oli teine allikas, mida ta pidas autoriteet-
semaks.

Ühelt poolt olid tema kasutada mõningad ametliku juurdluse andmed.
Teiselt poolt kasutas ta rahvapärimslikke andmeid. Niisugune on näiteks
lugu Rottermanni vahelesegamisest, mida rahvapärimsena märgib ka Tšu-
mikov. Pidi aga leiduma veel kolmas allikas, millest ta võttis lossis toi-
munud sündmuste kirjelduse just samal kujul, kui see esineb „Kolo-
kolis”¹⁸.

Teame veel kaht allikat, millest Vilde sai oma ajaloolised andmed. Esi-
mene neist oli L. Petzoldi raamat „Schattenrisse aus Revels Vergangen-
heit”. Seda märgib Vilde ise joone all (lk. 114) ja ta on seda raamatut
rohkesti kasutanud eriti Tallinna linna elu-olu ja linnapildi kujutamisel.
Sealt ei saanud ta aga Anija meeste peksuloo kirjeldust. Teine on
ametnik R, „rahvasõber”, nagu Vilde teda nimetab. Otseselt ütleb Vilde
küll ainult, et sai ametnik „R” käest teate selle kohta, kuidas mõned Tal-
linna noormehed Anija meeste peksmise aastapäeval löid sisse komandant
Salza aknad. Kui Vilde oleks aga R-ilt saanud ainult selle teate, ei oleks

¹⁵ E. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, Tallinn, 1948, lk. 172—182.

¹⁶ Vilde ütleb, et mehed on käinud Gresseri juures abi saamas ka varem, „Kolokol”,
ütleb, et tal oli kohapeal „hea reputatsioon”. Siin peab märkima, et samal ajal oli Tallinnas
kirjastaja Gressel, kes andis välja Tallinna ümbruses hästi tuntud „Eestimaa Rahva
Kalendrit”. Kas ei peitu selles üks Gresseri hea reputatsiooni põhjus? Tõenäoliselt
läksid mehed esimesel korral abi otsima kalendritegijalt Gresselilt, sattu-
sid aga nime sarnasuse tõttu žandarmeeria ülema Gresseri juurde.

¹⁷ Vt. E. D. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, lk. 188.

¹⁸ Mitmel põhjusel, mis osalt selguvad ka järgnevas käsitluses, ei saa eeldada, et
Vilde kasutas „Kolokoli”.

ta seda sel kujul romaani üldse sisse viinud, sest lugu sellest, et rüütelkonna peamees parun Ungern-Sternberg (ka Anija mõisa omanik oli Ungern-Sternberg, kuigi mitte sama mees), aitas kaasa parunitevastase demonstratsiooni toime pannud poiste karistusest vabastamisele¹⁹, on nii vastuolus romaani üldise suunaga ja Vilde klassiteadlikkusega, et see sai romaani sattuda ainult koos teiste, autori poolt üle võetud andmetega. See on sama objektivismi tüüpiliseks näitajaks, mis iseloomustab ka „Kolo-koli” artiklit „XIX sajandi saksa rüütliid”. Säärane asjassesuhtumine on võrdsest võõras nii Herzenile kui ka Vildele ning saab tuleneda ainult allikast.

See endine kõrgem ametnik R, kellelt Vilde sai Salza akende sisseviskamise loo, oli endine (Anija meeste peksmise aegne) Eestimaa Kroonupalati sekretär ja Eestimaa Kubermanguvalitsuse tõlk Nikolai Friedrich Russov²⁰. Et Vilde ei saanud temalt ainuüksi neid andmeid, selle kohta on veel olemas kaudne tõendus Vildelt endalt. „Mahtra sõjas” ütleb ta: „Sõjakohtu... tõlgiks oli Fr. Russov. Viimase sulest oli autoril tarvitada kohtuaktide järgi kokkuseatud kujukas kirjeldus”²¹. See kirjeldus oli Vildel üheks peaallikaks Mahtra sõja sündmuste kirjeldamisel²². Ka „Anija mees-tes” annab Vilde viite selle kohta, kust pärinesid käesoleva uurimise seisukohast kõige olulisemad andmed sündmustest Toompea lossis ja hinnangud asjaosaliste kohta; rääkides Schwesist, ütleb ta: „A m e t n i k k u d e s e a s (minu sõrendus — V. M.) tunti teda kui edasipüüdjat, valitsemis-himulist ja kõrki isikut...”²³ See näitab, et hinnang on pärit Schwesbi kaasametnikult.

Nii on Eduard Vilde romaan „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” veel üheks kaudseks lisatõenduseks selle kohta, et artikli „XIX sajandi saksa rüütliid Eestimaal” autoriks oli Nikolai Friedrich Russov.

Pidades eeltooduga tõestatuks sidemete olemasolu A. Herzeni ja Tallinna progressiivsete haritlaste vahel 1850-ndate aastate lõpul ja 1860-ndate aastate algul, võime juba palju kindlamalt kõnelda vene demokraatide mõjust demokraaliku mõtte arengule Eestis ja jälgida selle mõju avaldamise vorme.

Tallinna progressiivsete haritlaste kõige aktiivsema tegutsemise ajaks olid aastad 1859—1862. Nende otsene võitlev tegevus avaldus kahes suuremas ürituses: demokraatliku suuna andmises 1860. a. 1. juulist Tallinnas ilmuma hakanud saksakeelsele päevalehele „Revalsche Zeitung” ja Eesti agraarolusid teravalt kritiseeriva teose „Eestlane ja tema isand”²⁴ väljaandmises 1861. aastal.

Siinkohal tuleb märkida, et ei ole midagi iseäralikku selles, et „Eestlane ja tema isand” ilmus alguses saksa keeles ja et demokraatlikult mõtlevad haritlased Tallinnas kasutasid oma võitluses ära just saksakeelset

¹⁹ Vt. E. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, lk. 190—192.

²⁰ Vt. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879, Tallinn, 1953, lk. 122—123.

Russov on kõigi tunnuste järgi ka see romaanitegelane, ametnik „R” või „sekretär Rutov”, „soojasüdamega härra” ja „rahvasõber”, kelle juurde meister Wittelbach läheb Leena asjus abi otsima. E. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, lk. 150—151, 190—192, 203, 229—231.

²¹ E. Vilde, Mahtra sõda, Tallinn, 1947, lk. 427.

²² Vt. V. Miller, Eduard Vilde romaan „Mahtra sõda” kui ajaloo uurimus”, „Sirp ja Vasar”, nr. 25, 1948.

²³ E. Vilde, Kui Anija mehed Tallinnas käisid, lk. 182.

²⁴ Vt. Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern Estlands. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist, Berlin, Verlag von Rudolph Gaertner, 1861.

ajalehte. See haritlaste ringkond ise oli oma koosseisult täiesti rahvusvaheline: venelane Blagoveštšenski²⁵, eestlased Russov ja Nocks, sakslane Neus jt. Neid ühendas ühine võitlus rõhutatud talurahva eest ja pärisorjusliku surve vastu; rahvusküsimus huvitas neid esialgu ainult niivõrd, kui võrd „talupoeg” ja „eestlane” olid tol ajal veel sünonüümid. Nende omavaheline läbikäimine toimus enamasti saksa keeles. Eestikeelse progressiivse ajalehe väljaandmiseks loa saamine oli tol ajal võimatu, nagu näitab paljude vastavate taotluste tagajärjeta jäämine.

Suuna andis „Revalsche Zeitung’ile” Friedrich Russov, kes oli selle esimene toimetaja ja toimetas just lehe siseosakonda.

Esimeseks silmapaistvaks ja põhiliseks erinevuseks „Revalsche Zeitung’i” ja teiste tol ajal Baltimaal ilmunud ajalehtede ja ajakirjade vahel oli see, et „Revalsche Zeitung” hakkas algusest peale panema Venemaa sündmuste käsitlemisele palju suuremat rõhku, kui see oli tavaks teistel kohalikel perioodilistel väljaannetel, mis hankisid oma informatsiooni peamiselt saksa allikaist. Et see oli just Russovi teene, seda märgib oma mälestustes ka Russovi kaastöötaja H. Greiffenhagen²⁶. Selles väljendus selgesti Russovi tendents, mis taotles Eesti ala lähendamist Venemaale ja oli vastuolus balti-saksa (ja ka Janseni „Eesti Postimehe”) Baltimaade eriseisundit ja eraldumist rõhutava tendentsiga. Oma andmed Venemaa sündmuste käsitlemiseks hankis Russov eeskätt Venemaa mitmesugustest venekeelsetest ajalehtedest, samal ajal kui teised balti-saksa lehed võtsid oma vähesed teated Venemaa kohta peaaegu ainult saksakeelsetest ajalehtedest, mis sel ajal Venemaal ilmusid.

Teiseks ilmneb juba ajalehe esimestest numbritest alates suur erinevus teistest ajalehtedest võetava materjali valikus ja valitud materjalide edasiandmise viisis. Kui teised saksakeelsed perioodilised väljaanded Baltimail tõid Venemaa osas ära peaaegu ainult ametlike teateid kõrgemate ametnike ja sõjaväelaste ametisse määramisest, edutamisest ja autasustamisest, pidades seejuures eriti silmas teateid baltlaste kohta, hakkas Russov juba esimestest numbritest peale avaldama „Revalsche Zeitungis” materjale, mis omasid paljastavat iseloomu, s. o. näitasid tsaaribürokraatia ja tsaarivalitsuse seaduste ja majanduspoliitika tagurlikku ning korrupsioonilist iseloomu. Selle tõestuseks esitame lühikese ülevaate vastavasisulistest artiklitest ja teadetest „Revalsche Zeitung’is” 1860. aastal.

Nr. 4. Tuuakse „Sõn Otetšestva” järgi lugu Peterburist. Vürstinna Beloselskaja-Beloserskajale kuulus seal Krestovski saar. Vürstinna rentis saarel kauplemise õiguse 5000 rubla eest ühele kaupmehele. Selle tõttu pidid kõik teised kauplejad maksma renti sellele kaupmehele, kes oli monopolistlikus seisundis.

Nr. 5. Kõneldakse trahteripidajast ühes vallas Odessa lähedal, kes rentis endale vallalt 200 rubla eest kauplemise ainuõiguse valla piirides ja müüs reisijaile halba kaupa kalli hinna eest, sel ajal kui talupojad ei tohtinud midagi müüa.

Nr. 13. K. Timkovski kirjutab, et Peterburi Peetri kiriku nõukogu on tõstnud kirikule kuuluva majades üürid äärmiselt kõrgeks.

Nr. 30. Lugu Kremenetsi linna politseisekretärist, kes pressis vägivalla ja võimu kuritarvituse abil vanalt obrokitalupojalt välja viimase raha.

Nr. 41. Teatatakse üldiselt, et vene ajalehed toovad sagedasti teateid üksikute võimumeeste seadusevastastest tegudest ja vägivallategudest. Samas tuuakse kirjeldus sellest, kuidas kubermanguülemlis sündis vandemehi otsustama kohtuasja teda huvitava prouakese kasuks ja kirjutatakse veelkord täiendavalt Kremenetsi politseisekretäri kuriteost.

Nr. 47. Kirjutatakse tohututest võlgadest, mida oli teinud õuenõunik Besobrasov, kasutades oma seisukohta. Omamata nimetamisväärset varandust, oli ta laenanud ja ära raisanud 713.655 rubla. Tema võlgade nimistu oli nii suur, et Nižni-Novgorodi trükkikojal ei jätkunud selle trükkimiseks numbreid.

²⁵ Venelane oli ka A. A. Tšumikov, kelle kuulumisest sellesse ringkonda ei ole seni räägitud, kellel aga oli selle ringkonnaga tihedaid sidemeid.

²⁶ ENSV TA Ajaloomuuseum (TAAM) F 65, sü 3, lk. 172.

Nr. 63. Kritiseeritakse Moskva kõrgema seltskonna ebausku, mille tõttu seal jumaldatakse mõnesid ennustajaid (petiseid), ja vihjatakse ühtlasi samasugustele nähtustele Tallinna seltskonnas.

Nr. 64. Kirjutatakse politsei võimukuritarvitustest ühe kaupmehe esindaja vastu, kes oli ainult kroonutalupoeg ja seetõttu seaduse ees kaitsetu.

Samas numbris kõneldakse, kuidas kroonumõisa rentnik päästeti tema politseinikust sõbra poolt võltsprotokollil abil vastutusest mõisatalli mahapõlemise eest.

Nr. 72. Kirjutatakse Tsarskoje Selo raudtee direktorite kriminaalprotsessist.

Nr. 79. Kirjutatakse aktsiaseltside suurtest kahjudest ja nende kuritegelikest põhjustest.

Nr. 97. Antakse „Vojennõi Sborniku” järgi ülevaade olukorrast sõjaväes ja kritiseeritakse seda. Ettevaatlikult, kuid küllalt selgelt ironiseeritakse sõjaväelaste seisuse üle, mis peab olema auväärne seisus, kuid millesse inimesed teistest seisustest üle viiakse karistuse korras.

Nr. 98. Käsitletakse uuesti kuritarvitusi aktsiaseltsides.

Pärast väiksemat vaheaega, mis ühte langeb pikema Baltimaade talurahva olukorda kritiseeriva kirjutise avaldamisega, algas paljastavate teadete avaldamine aasta lõpul uuesti.

Nr. 132. Käsitletakse tolliametniku altkäemaksu võtmise lugu, mis lõppes ametniku peksasaamisega salakaubavedajate käest.

Nr. 139. Kirjutatakse ülbest Peterburi ametnikust, kes laskis arreteerida kaks talle võõrast kirjutajat selle eest, et need teda ei tervitanud.

Aasta lõpul avaldatakse nr. 153-s „Märkusi distsipliinist laevastikus”, milles tuuakse ära kapten Jendogurovi poolt kindraladmiralile esitatud memorandum ja soovitatakse nõuda alamametnikelt sõnakuulmist neid seejuures solvamata ja peksmata.

Kõigis neis kirjutistes on osavasti ära kasutatud võimalused anda tõlkimisel asjale soovivat värvingut. Ilmekaks näiteks selle kohta on „Vojennõi Sborniku” nr. 97 järgi avaldatud teade. Kuigi „Vojennõi Sbornikust” on sellesse võetud ainult faktiline materjal, on osatud jätta mulje, nagu pärineks ka kriitika sealt. Tihti on teade toodud ümberlõukava õienduse järgi, kuid seejuures on ümberlõukavat osa nii oskuslikult kärbitud, et järele on jäänud ainult kompromiteeriv osa. Niisuguste teadete näiteks on muuhulgas K. Timkovski teade Peterburi Peetri kirikunõukogu äärmiselt kõrgetest üüridest. Sel puhul oligi ettevaatus eriti vajalik, sest asi puudutas eriti õrna luteri kirikut.

Veel suurema ettevaatusega, kuid silmapaistva järjekindlusega hakkab ajaleht varsti kritiseerima ka kohalike ametiasutuste tegevusi ja kohalikke olusid.

Nr. 14. Tuuakse teade, et linnavärvavatesse on paigutatud vahid, kes ei lase läbi ühtki puukoormat ilma vastava mõisa tõendita, mille tõttu linna ähvardab kütteta jäämine. Küsimuse ümber areneb pikk poleemika²⁷, mis lõpuks kujuneb teravaks vaidluseks mõisate metsaservituudi ümber, milles ühel pool esinevad mõisnikud, teisel pool linnakodanike ja talupoegade sel puhul ühiste huvide kaitsjad. Seejuures on ilmne, et talupoegade (ja linnakodanike) huve kaitsvad kirjutised on toimetusel, kuigi nad kannavad samuti pealkirja „Eingesandt” (s. t. „toimetusele saadetud”). See „Eingesandt” oli lihtsalt võte, mida toimetuse kasutas oma vastutuse vähendamiseks ja omapoolse seisukoha teravuse varjamiseks, nagu selgub Russovi eespoolnimetatud kaastoimetaja Greiffenhageni mälestusist²⁸.

Nr. 35 ja 37. Kritiseeritakse teravalt politseimäärust, mis keelab kuuseokste mahapaneku matuse puhul.

Nr. 90, 95, 103, 106. Käsitletakse öövalvekorraldust ja näidatakse muuseas, et hoolitsetakse ainult Toompea öövalve eest, kuna muu osa linnast on tegelikult peaaegu valveta.

Nr. 108—112. Tuuakse „N. B.” („Severnaja Ptšela”) järgi ära kriitiline artikkel A. Richteri raamatu kohta „Venemaaga ühendatud Balti kuberman-

²⁷ „Revalsche Zeitung”, 1860, nr. nr. 16, 18, 22, 24, 34, 123, 136.

²⁸ TAAM, F 65, sü 3, lk. 171, 174.

gude talupojaseisuse ajalugu, kaasa arvatud kõige uuemad määrused”²⁹. Artiklis arvustatakse teravalt talurahva olukorda Baltimail. Autor P. v. S. seab endale ülesandeks selgitada, „kas peab talurahva emantsipatsioon Baltimail ilma maad andmata olema meile (s. t. venelastele — V. M.) eeskujuks või hoiatuseks”³⁰, ja jõuab otsusele, et „viis ja komme, kuidas (Balti) provintsid on katsutud lahendada talurahvaküsimust, on täiesti ekslik ja see ei saa mingil viisil eeskujuks olla vene talupoegade emantsipatsioonile. Ainult kui hoiatusest, kuidas ei pea toimima, võiks sellest olla kaudset kasu”³¹.

Nr. 117. Käsitletakse balti-saksa mõisnike väljapanekute premeerimist Vaba Ökonoomilise Seltsi näitusel Peterburis ja sel puhul toimunud rahvuslikku kokkupõrget venelaste ja sakslaste vahel. Kirjutis jätab mulje, et sakslased kasutavad oma positsiooni venelaste väljapanekute tagaplaanile surumiseks.

Nr. 135 ja 136. Avaldatakse (jälle „Eingesandt”) artikkel talurahva maksustamise kohta rüütelkonna poolt, ja asutakse seisukohale, et ei ole õiglane talurahva maksustamine korporatsiooni poolt ja korporatsiooni huvides, kuhu ta ise ei kuulu ja kus tal ei ole esindajaid.

Kõigile neile artiklitele järgnenud terav poleemika näitab, et nad puudutasid haiget kohta. See näitab ühtlasi, et lugejad ja kohalikud võimuhed — balti aadlikud — olid nende küsimuste suhtes väga õrnad. Ainus tee neid küsimusi käsitleda oligi tagasihoidlik viis avaldada algatav artikkel mingi tunnustatud valitsusemeelse vene ajalehe järgi või toimetusele saabunud kirjana ning poetada oma seisukoht sisse ainult väljenduse teravamaks muutmise teel. Et see ettevaatus ei olnud põhjendamatu, vaid hädavajalik, näitab ajalehe edasine saatus: 1862. aastal viisid mõisnikud surveavaldustega asja nii kaugele, et leht läks kindla toetussumma eest Eestimaa rüütelkonna eeltsensuuri ja kontrolli alla ning Russovil tuli toimetusest lahkuda³².

Nii kitsastes oludes nii järjekindel sellelaadsete paljastavate ning kriitiliste teadete ja artiklite avaldamine ajalehes ei saanud olla juhuslik. Nende avaldaja pidi töötama kindla sihiga ja kindla süsteemi järgi. Süsteem, mis avaldub paljastusteamade valikus ja nende järjekorras, tuletab väga lähedalt meelde üht teist tuntud süsteemi. See on süsteem, mis esineb Ogarevi poolt koostatud Venemaa revolutsioonilise organisatsiooni esialgsete ülesannete loetelus (avaldatud hiljuti akadeemik M. V. Netškina poolt):

1) kogukonna omavalitsuse küsimuse ning kogukonna ja isiku suhete kirjanduslik selgitamine,

2) eksisteeriva kohtukorralduse kriitika ...

3) kaasaja üldise ja kubermangu administratsiooni kriitika,

4) seadustekoodeksi (svod zakonov) kriitika,

5) finantssüsteemi kriitika,

6) kaasaegse maksusüsteemi ja sissenõudmise viisi kriitika,

7) Venemaa seisuste kriitika,

²⁹ Zur Geschichte unseres Bauern-Standes, „Revalsche Zeitung”, 1860, nr. nr. 108, 109, 110, 111, 112, 113. Richteri teos ilmus korduvalt. Esimene väljaanne ilmus Moskvas 1858. a. ja avaldati ka ajakirjas „Журнал землевладельцев” 1858—1859. a. „Revalsche Zeitung” artiklis käsitletakse uemate määrustega täiendatud väljaannet: A. Рихтер, История крестьянского сословия в присоединенных к России Прибалтийских губерниях со включением новейших постановлений, Рига, Н. Киммель, 1860. Sama täiendatud väljaanne ilmus 1860. a. ka Naumburgis.

³⁰ „Revalsche Zeitung”, nr. 108, 1860.

³¹ Entgegnung auf die Kritik des Richterschen Buches über die Geschichte des Bauernstandes in den Baltischen Gouvernements, „Revalsche Zeitung”, nr. 140, 1860.

³² TAAM, 65, sü 3, lk. 174—175.

8) kaubandusõiguste kriitika,

9) kõigi kubermanguteatajate lugemine kohtuotsuste, valitsuse määruste ja kohalikkude politseimääruste jälgimiseks, jne.,

10) tervete arusaamiste levitamine... Selleks raamatute väljaandmine Londonis ja Venemaal³³.

Nagu näha, on „Revalsche Zeitung'i” paljastav ja kriitiline tegevus arenenud täies vastavuses selle programmiga. Isegi Venemaa kogukonna kriitika esineb kohe alguses (nr. 5).

Kaasaegsed märgivad, et Russov kasutas Venemaa sündmuste käsitlemist selleks, et ühtlasi kõne alla võtta Eesti asju³⁴. Seda on tõesti ka tehtud, kuid sagedamini on kohalikud olud võetud käsitlusele otseselt. Venemaa olude nii ulatuslik ja järjekindel paljastamine ei olnud selleks vajalik. Peame arvama, et sellel oli ka oma iseseisev siht. Selle sihi näitab meile kätte Ogarevi plaan. Muidugi on uurimiste praeguses seisundis veel võimatu kinnitada, et Russov toimis „Revalsche Zeitung'i” toimetajana otseselt Ogarevi juhendi järgi (see võrduks väitega, et ta oli üks organisatsiooni „apostlitest”), kuid me võime konstateerida tegevusplaani täielikku ühtelangemist, ja seegi on suure tähtsusega fakt.

Käistlesime siin ainult üht, öieti ainult poolt „Revalsche Zeitung'i” aastakäiku. Ajalehe edasine jälgimine kuni Russovi toimetusest lahkumiseni aga ainult kinnitab samu tähelepanekuid. Juurde tuleb ainult väga oluline fakt — 1861. aastal anti Tallinna progressiivsete haritlaste poolt välja suurt poliitilist tähtsust omav, Eesti agraarolusid teravalt kritiseeriv teos „Eestlane ja tema isand”. Selles võime näha Ogarevi programmi 10. punkti täitmise avaldust. Ühtlasi oli see raamat nagu kokkuvõtteks neist seisukohtadest, mis osade kaupa avaldati ja välja kujunesid reas „Revalsche Zeitung'i” artiklites. Need olid seisukohad, mis olid püsima jäänud teravas poleemikaules.

Paralleelselt „Revalsche Zeitung'i” (ja Tallinna progressiivsete haritlaste) seisukohtade väljakujunemisega ja arenemisega eesti talurahva olukorra ja balti erikorra küsimusis võime jälgida arengut ka „Kolokoli” suhtumises Balti küsimustesse.

Kui „Kolokoli” artiklid 1858. aastast käsitlevad Venemaa sakslust üldiselt, pööramata erilist tähelepanu Balti sakslusele kui Venemaa saksluse eriti reaktsioonilisele osale, siis Ogarevi artikkel „Uueks aastaks 1861”³⁵ kõneleb juba eraldi balti-saksa mõisnike vahekorrast kohaliku talurahvaga ja artiklis „Baltimaa kubermangudele antud õiguste hävitamine”³⁶ 1861. aastal tõstetakse üles Balti kubermangude eriseisundi likvideerimise küsimus. See näitab Herzeni ja Ogarevi järjest süvenevat arusaamist Baltimaa olukorrast. Ka see näib viitavat suhete olemasolule ja edasikestmisele.

*

Kõike eeltoodut kokku võttes võime pidada tõestatuks sidemete olemasolu Herzeni ja Tallinna progressiivsete haritlaste vahel aastatel 1858—1861 ja selle kaudu Herzeni otsese mõju olemasolu demokraatliku mõtte arenemisele Eestis. Ogarevi Venemaa revolutsioonilise organisatsiooni programmi ja „Revalsche Zeitung'i” paljastav-kriitilise tegevuse ideede ühtelangemine lubab oletada veel tihedamate sidemete olemasolu, isegi kuni ühe Tallinna progressiivse haritlase kuulumiseni revolutsioonilisse organisatsiooni.

³³ М. Нечкина, Новые материалы о революционной ситуации в России (1859—1861), Литературное наследство, т. 61, Герцен и Огарев 1, стр. 498—499.

³⁴ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum, Kreutzwaldi kogu, H. Neusi kiri Fr. Kreutzwaldile 13. 1. 1861.

³⁵ Vt. Литературное наследство, т. 61, стр. 471.

³⁶ Уничтожение прав, дарованных Остзейским губерниям, „Kolokol” nr. 92, 1861.

Kui arvestame, et petraševskilane K. Timkovski oli „Revalsche Zeitung'i” kaastööline ja demokraatlik kirjanik Eduard Vilde sai vahetult õhutust ja ainet oma ajaloolise triloogia kirjutamiseks Friedrich Russovilt, näeme demokraatliku mõtte arengu pidevat joont Eestis ja selle arengu tihedat sidet Vene demokraatliku mõtte arenguga petraševskilastest marksistideni. Kui meenutame seda väga tihedat sidet, mis valitses eesti progressiivsete haritlaste kahe keskuse, Tallinna ja Peterburi vahel, näeme ühtlasi sellega üht teed, mille kaudu kogu eesti demokraatlik suund oli seotud vene revolutsiooniliste demokraatidega. Muidugi ei olnud see ainus tee, aga see oli siiski üks veel praegu kindlaks tehtav tee.

Herzeni tegevuse ja vaadete kohta annab V. I. Lenin artiklis „Herzeni mälestuseks”³⁷ ammendava hinnangu. Koostöö ja vaadete- ning tegevus-ühtlus Herzeni ja Eesti progressiivsete haritlaste vahel võimaldab rakedada Lenini hinnangut Herzeni kohta ka eesti kultuuripärandi hindamisel.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keskraamatukogu*

Saabus toimetusse
6. II 1954

О СВЯЗЯХ А. И. ГЕРЦЕНА С ПРОГРЕССИВНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЕЙ ТАЛЛИНА

В. Я. МИЛЛЕР

Резюме

Общие черты во взглядах и деятельности прогрессивной интеллигенции Эстонии и русских революционных демократов XIX века ясно указывают на существовавшую между ними связь и на влияние, оказанное русскими революционными демократами. Но так как эта связь являлась неизбежно тайной, то до настоящего времени было представлено мало прямых фактов для ее подтверждения. Недостаточность конкретного фактического материала дала буржуазным националистам возможность утверждать, что влияние русской прогрессивной мысли на развитие передовой общественной мысли в Эстонии не могло быть сколько-нибудь значительным. В обоснование этого утверждения приводился довод, что многие прогрессивные представители эстонского народа в XIX веке не владели достаточно хорошо русским языком. Настоящее исследование показывает несостоятельность этих утверждений.

Наиболее отчетливо проявляются общие черты во взглядах и деятельности таллинской группы прогрессивной интеллигенции и лондонского центра русских революционных демократов, Герцена и Огарева. В период революционной ситуации в России, когда освобождение крестьянства от крепостной зависимости стало неизбежным, для реакционных кругов России примером, достойным подражания, оказались прибалтийские губернии, где по законам 1816—1819 годов крестьяне были освобождены без земли. Для русских революционных демократов «освобождение» крестьян прибалтийских губерний было примером того, как нельзя проводить освобождение крестьян.

Многочисленные восстания, имевшие место в 1858 году в Эстляндской губернии, привлекли внимание русских революционных демократов к этой губернии, и в 1858—1863 годах в «Колоколе» появляется ряд статей и писем, посвященных положению и событиям в Эстонии.

Первые опубликованные письма еще не указывают на непосредствен-

³⁷ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 18, kd., lk. 9—15.

ную связь «Колокола» с Эстонией. Наоборот, анализ содержания и языка «Письма к редактору», опубликованного в № 25 «Колокола» от 1 октября 1858 года, в котором говорится и о восстании эстонских крестьян, известном под названием «войны в Махтра», показывает, что письмо было послано из Петербурга и написано русским. Но анализ статьи «Германские рыцари XIX столетия в Эстляндии», опубликованной в «Колоколе» двумя месяцами позже — 1 декабря 1858 года, убедительно показывает, что эту статью «Колокол» получил непосредственно из Эстонии. Из анализа языка статьи можно заключить, что автор ее пользовался местными источниками на немецком языке или же сам лучше владел немецким языком, чем русским. Содержание статьи указывает на то, что автор ее был хорошо знаком с местными условиями. В статье говорится о жестокой расправе, учиненной прибалтийскими баронами над эстонскими крестьянами летом 1858 года — об избиении в Таллине на Рыночной площади крестьян, обратившихся с прошением к губернатору. Подробное описание разбора этого дела, проведенного у вице-губернатора, указывает на то, что автор или сам присутствовал при этом, или общался с присутствовавшими, т. е. принадлежал к составу чиновников губернского правления.

Старые списки фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Эстонской ССР показывают, что с этого времени в Таллине начинают распространяться произведения А. И. Герцена и издаваемый им «Колокол», причём первый имеющийся номер «Колокола» — это именно тот, в котором была опубликована статья «Германские рыцари XIX столетия в Эстляндии». Это также указывает на существование связи между А. И. Герценом и прогрессивной интеллигенцией Таллина.

На основании анализа содержания и языка статьи можно установить, что из всех известных прогрессивных деятелей, проживающих в то время в Таллине, всем этим требованиям отвечал только один — эстонец Н. Ф. Руссов. Руссов был секретарем Эстляндской казенной палаты и официальным переводчиком губернского правления. Он получил образование в Петербургском университете, вращался в кругу губернских чиновников, был в нем своим человеком и принадлежал к числу известных прогрессивных деятелей, которые имели тесные связи со всеми другими представителями прогрессивной эстонской интеллигенции и со многими членами Российской Академии наук. Н. Ф. Руссов был также активным членом Литературного общества, которому в тот период принадлежали те фонды Библиотеки АН ЭССР, в которых в то время имелись издания Герцена.

Еще одним доказательством того, что именно Н. Ф. Руссов был автором статьи, опубликованной в «Колоколе», являются романы эстонского прогрессивного писателя Э. Вильде «Война в Махтра» и «Ходоки из Ания». В первом романе Э. Вильде говорит, что при описании событий он пользовался рукописной сводкой этих событий, составленной Н. Ф. Руссовым. Во втором он приводит один эпизод из деятельности Н. Ф. Руссова и указывает, что данные им получены непосредственно от самого участника. В романе Э. Вильде «Ходоки из Ания» оценка действующих лиц и в значительной мере описание событий совпадают с таковыми в статье, опубликованной в «Колоколе».

Все эти факты позволяют с уверенностью утверждать, что автором статьи «Германские рыцари XIX столетия в Эстляндии», опубликованной в «Колоколе», является Н. Ф. Руссов. Этим подтверждается наличие связи между прогрессивной интеллигенцией Таллина и А. И. Герценом.

Влияние Герцена и Огарева мы можем проследить также и на деятельности прогрессивной интеллигенции Таллина в период 1858—1862 годов. Наибольшими достижениями этого круга являлось в то время изда-

ние (с 1 июля 1860 года) первой в Таллине ежедневной газеты демократического направления на немецком языке «Revalsche Zeitung» и анонимно изданная в 1861 году книга «Эстонец и его господин», автор которой горячо выступает в защиту эстонского крестьянства и резко критикует положение в Прибалтике.

Редактором «Revalsche Zeitung» был в то время Н. Ф. Руссов. До тех пор, пока он возглавлял газету, она была органом прогрессивных кругов и уделяла большое внимание ознакомлению читателей с русским народом и русской культурой. В то же время газета с первых номеров стала публиковать критические и обличительные статьи, направленные против существующего судопроизводства, губернской администрации, свода законов, финансовой и налоговой системы и т. д. Подобные статьи и сообщения газета публиковала с такой последовательностью, что в этом можно было усмотреть определенную цель и систему. Подбор обличительного материала и отчасти даже его последовательность настолько совпадают с тематическим членением основной практической задачи русской революционной организации в программе Огарева¹, что в этом можно видеть наличие ее непосредственного влияния. Издание книги «Эстонец и его господин», с этой точки зрения, можно рассматривать как выполнение десятого пункта программы Огарева.

Приведенные материалы с неопровержимостью говорят о существовании непосредственной связи между русскими революционными демократами и эстонской прогрессивной интеллигенцией в период 1850—1860 годов.

Через К. Тимковского, сотрудника «Revalsche Zeitung», эти прогрессивные круги Эстонии были связаны с общественно-политическим движением 1840-х годов в России — с петрашевцами. Дальнейшее развитие идей эстонских передовых мыслителей-демократов нашло отражение в произведениях эстонского писателя-демократа Э. Вильде, написанных накануне революции 1905—1907 годов. Все это указывает на то, что развитие эстонской передовой общественной мысли происходило в неразрывной связи с развитием русской прогрессивной мысли и под ее влиянием.

*Центральная научная библиотека
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
6 II 1954

---

¹ М. Нечкина, Новые материалы о революционной ситуации в России (1859—1861 гг.). Литературное наследство, т. 61, М., 1953.

ОБ ИНТРОДУЦИРОВАННЫХ ДРЕВЕСНЫХ И КУСТАРНИКОВЫХ ПОРОДАХ НА ОСТРОВЕ СААРЕМАА *

А. Н. ПАЙВЕЛЬ

Повышение продуктивности лесных насаждений является одной из самых важных задач советского лесного хозяйства. Одним из эффективных способов повышения производительности является интродукция некоторых новых древесных пород, имеющих известные преимущества перед местными породами. В результате интродукции новых пород в некоторых случаях можно значительно повысить продукцию древесины. Кроме более быстрого роста и высокой продукции древесины, интродуцированные породы по сравнению с местными часто имеют лучшие качества древесины, высокую устойчивость к грибным заболеваниям и отличаются другими положительными качествами. Поэтому в нашем лесном хозяйстве интродукция экзотов не без основания завоевывает все больше внимания.

Многие экзоты требовательны к климату и почве. Поэтому опыты по интродукции целесообразно начинать в таких районах, которые имеют с этой точки зрения наилучшие предпосылки. В качестве одного из таких районов на территории Эстонской ССР следует выделить остров Сааремаа, который обладает мягким климатом и имеет разнообразные почвенные условия.

Весна на острове Сааремаа прохладнее, чем на материковой части Эстонской ССР, осень и зима теплее. В связи с прохладной весной вегетационный период начинается позже и вместе с тем уменьшается вероятность повреждения экзотов весенними заморозками. Благодаря долгой и мягкой осени успешно заканчивается процесс одеревянения побегов. Вследствие относительно теплой зимы значительных повреждений экзотов зимними морозами не наблюдается.

Положительной чертой климата острова Сааремаа является небольшая годовая амплитуда температуры, которая на западном побережье острова не превышает 20°.

Общий вегетационный период (среднесуточная температура равна 10° С или выше) и вегетационный период теплолюбивых растений (среднесуточная температура равна 15° С или выше) на острове Сааремаа продолжаются дольше, чем в какой-либо другой части Эстонской ССР: первый — более четырех месяцев, последний — более двух месяцев. На острове Сааремаа возвратные весенние и осенние заморозки наблюдаются очень редко.

* Доклад на расширенной сессии Института зоологии и ботаники 29—30 ноября 1953 г.

Продолжительность солнечного сияния в течение вегетационного периода на острове Сааремаа по сравнению с материковой частью Эстонии на 12% больше, что дает возможность успешно выращивать на острове экзоты, происходящие из более солнечных местностей.

Отрицательными факторами в климате острова являются сильные ветры, особенно осенью, и недостаток осадков в первую половину лета. Эти отрицательные черты климата несколько уменьшают влияние благоприятных элементов.

Почвенные условия на острове Сааремаа также благоприятны для интродукции экзотов. Почвы острова в большинстве карбонатные, рихковые, богатые известью, или же песчаные, с хорошей аэрацией и дренажем. Кислые почвы встречаются здесь реже.

Отрицательными сторонами местных почв являются малая мощность почвенного слоя и близкое залегание известкового плитняка, или хряща, что характерно для рихковых почв на альварах. Хотя эти недостатки смягчаются наличием трещин в плитняке, выращивание на острове Сааремаа экзотов, требующих богатых и глубоких почв, все же несколько затрудняется. Успешнее растут здесь экзоты, которые требуют обилия извести в почве и мирятся с мелкими щербенистыми почвами.

Общая площадь лесов острова Сааремаа невелика, но видовой состав их довольно богат и своеобразен. По собранным в 1952 году предварительным данным, на острове имеется 53 древесные и кустарниковые породы, в числе которых встречается ряд редких теплолюбивых реликтовых видов прежних климатических периодов, которые почти все находят здесь восточные границы своих ареалов.

Из таких аборигенных видов произрастает *Taxus baccata* L., который встречается единичными деревьями и кустами в западной и северной части острова. Самые крупные древовидные экземпляры встречаются в обходе Тагамыйза Пидулаского лесничества, где в 1952 году было измерено дерево высотой 7,2 м и диаметром на высоте груди 25 см. Дерево плодоносит и дает естественное возобновление.

Hedera helix L. — Встречается на одинаковых с тиссом местах произрастания, но еще более требователен к теплу. Стелется по земле, а в более благоприятных местах произрастания ветвится по стволам деревьев до высоты 8 м (1952 год, обход Палу Сырвесского лесничества). Размножается вегетативно, цветение наблюдается очень редко.

Sorbus aria Crtz. — Очень редкий реликтовый вид. Известны лишь единичные экземпляры в западной части острова. В Пидуласком лесничестве имеется приблизительно 15-летний экземпляр высотой 2 м. Плодоношение до сих пор не наблюдалось, но имеются данные о плодоносящих деревьях на полуострове Сырве.

Наличие мало выносливых в суровых климатических условиях реликтовых видов на острове Сааремаа позволяет предположить, что климатические и эдафические условия острова не будут являться препятствием и для интродукции многих других экзотов. Что это действительно так, весьма убедительно показывают результаты интродукции и выращивания экзотов, которые на острове Сааремаа бессистемно велись уже с начала XIX века. Некоторые из интродуцированных экзотов погибли сразу же, но значительно большая часть хорошо приспособилась к условиям острова и растет здесь хорошо. По имеющимся данным, число экзотических видов на острове Сааремаа достигает 160.

К числу экзотов, которые представляют значительный дендрологический интерес или которые благодаря хорошему росту могут быть выделены как виды, имеющие перспективное лесоводственное значение в усло-

виях острова Сааремаа и отчасти всей Эстонской ССР, можно отнести следующие виды.

Pseudotsuga glauca Mayr. — Имеет в условиях Сааремаа очень хороший рост, хотя и считается одним из медленно растущих видов. Совершенно зимостойка и успешно растет на сухой и каменной почве. На территории бывшей биологической станции Тартуского государственного университета в Кууснымме имеются 25-летние деревья высотой 10 м и диаметром на высоте груди 17 см. Плодоносят обильно и регулярно.

Pinus Murrayana Balf. — Растет группами в Кууснымме на скудной и щебенистой почве, имеет интенсивный рост, достигает в среднем в возрасте 17 лет высоты 7 м и диаметра 8 см. На более влажных и песчаных почвах растет, по всей вероятности, еще лучше.

Pinus nigra Agr. — В одном саду в городе Кингисеппе имеются 2 старых дерева высотой 12 м. Стволы корявые и кривые. Совершенно зимостойкий вид, плодоносит. В деревне Неэми (в восточной части острова), в саду садовника М. Ранда, имеется еще одно хорошо растущее прямое дерево. До Великой Отечественной войны этот вид культивировался на небольшой площади в Карьяласмаском лесничестве. Растет в культуре хорошо и в молодости быстрее, чем обыкновенная сосна.

Larix kurilensis Mayr. — В Неэми и в одном заброшенном саду на территории Пярсамаского сельсовета отличается быстрым ростом. Зимостойка и к почве мало требовательна. Плодоносит. Высота 11 м.

Larix Sukaczewii Dyl. Ldb. — В парке гор. Кингисеппа растет несколько деревьев. Самый лучший экземпляр в возрасте 50 лет имеет высоту 16 м и диаметр 28 см. Совершенно морозостойкий и засухоустойчивый, но весьма светолюбивый вид. Плодоносит. Ствол прямой, вершина искривлена. Встречается и в Неэми, где на сухих почвах растет отлично.

Thuja gigantea Nutt. — В Неэми и Кууснымме растет очень хорошо, образуя прекрасный прямой ствол и достигая в возрасте 20 лет высоты до 8 м. Достаточно морозостойкий и сравнительно мало требовательный к почве вид. Рост быстрый; плодоносит.

Robinia pseudoacacia L. — Весьма распространенный на острове Сааремаа вид. Встречается в гор. Кингисеппе, в Кууснымме, Пярсамаа и других местах. В условиях Сааремаа вполне зимостоек и плодоносит; доводится до песчаными мелкими почвами и растет там достаточно интенсивно. Наиболее высокие экземпляры в гор. Кингисеппе достигают 15 м высоты и 32 см в диаметре. В обходе Кууснымме Пидулаского лесничества встречается в культуре вместе с сосной. На материке побеги почти каждый год повреждаются морозами.

Fraxinus pubescens Lam. — В Кууснымме имеется группа ясеня пушистого в смеси с сосной. Растет довольно хорошо на глинистой альварной почве; достигает в 17-летнем возрасте высоты 8 м и диаметра 8 см. Одиночные экземпляры на открытом месте растут хуже. Совершенно морозостоек, плодоносит.

Populus trichocarpa Hook. — Составляет одну группу в Куусныммесской маточной плантации тополей. Отличается от других видов тополя более интенсивным ростом; высота 4 м. Совершенно зимостоек.

В условиях острова Сааремаа растут более или менее хорошо и многие другие виды, но большого хозяйственного значения они не имеют. К таким видам относятся следующие.

Picea jezoensis Carr. — В Пярсамаа 1 дерево в 15-летнем возрасте. Растет на рихтовой почве успешно, достигает 5 м высоты. Страдает от весенних заморозков.

Larix leptolepis Gord. — Приспособлена к морскому климату, растет в Кууснымме довольно хорошо на рихтовой почве, но предпочитает глу-

бокие песчаные и глинистые почвы. В 12-летнем возрасте достигает 4 м высоты. Совершенно зимостойка.

Gleditschia triacanthos L. — В Пярсамаа и Неэми деревья высотой 4—5 м, растут на засушливых почвах довольно хорошо. Морозостойки и плодоносят.

Tilia euchlora K. Koch. — В Неэми одно молодое 20-летнее дерево высотой 7 м; морозостойко, плодоносит.

Tilia tomentosa Moench. — У конторы лесничества Пидула 2 прекрасных молодых экземпляра, каждый высотой 5 м. Совершенно зимостойки, плодоносят.

Acer campestre L. — Представлен многочисленными экземплярами в парке гор. Кингисеппа. Вполне зимостоек, обильно плодоносит и растет хорошо. Высота наиболее крупного экземпляра 15 м, диаметр 42 см. Из его семян выращено много молодых деревьев в гор. Кингисеппе и в Кууснымме.

Betula Maximowiczii Rgl. — В Пярсамаа 1 молодой экземпляр высотой 3 м. Растет довольно хорошо на сухой почве. Вполне зимостоек.

Fagus sylvatica L. — В парке гор. Кингисеппа 3 красивых дерева, возрастом приблизительно 90 лет. Самое крупное из них имеет высоту 24 м и диаметр 60 см, пышную крону и прямой ствол. Вполне жизнеспособно, зимостоек, плодоносит, но семена невсхожие. В том же парке и в Неэми встречается и несколько экземпляров *f. purpurea*, которые растут еще лучше. На материке бук имеет обыкновенно кустарниковую форму.

Ulmus suberosa Moench. — В Пярсамаа 1 молодое дерево высотой 3 м. Растет на сухой почве хорошо. Совершенно зимостойко.

Populus candicans Ait. — В гор. Кингисеппе в одном саду растет старое корявое дерево высотой 16 м. Совершенно зимостойко, плодоносит.

Populus deltoides Marsh. — По своим размерам крупнейший экзот на острове Сааремаа — высота 30 м, обхват на высоте груди 556 см, возраст, вероятно, более 150 лет. Совершенно здоров, жизнеспособен, зимостоек, плодоносит. Находится в парке гор. Кингисеппа.

Populus koreana Rehd. — В Пярсамаа 1 красивый 25-летний экземпляр высотой 10 м; зимостоек.

В дендрофлоре острова Сааремаа встречаются реже и отличаются менее быстрым ростом следующие экзоты.

Abies Martesii Mast. — Единичный хилый экземпляр высотой 0,2 м. Возраст 14 лет. Повидимому, страдает от неблагоприятных условий местопроизрастания (рихковая почва) и не вполне зимостоек.

Abies cephalonica Loud. — В Кууснымме 3 дерева, из которых самое большое имеет высоту 1 м. Весьма декоративный, сравнительно теплолюбивый вид пихты.

Abies arizonica Merr. — В Кууснымме имеется 1 вполне зимостойкое 14-летнее деревцо высотой 0,4 м; растет плохо вследствие неподходящих почвенных условий.

Picea rubra Link. — В заброшенном питомнике в Кууснымме одиночное 14-летнее деревцо высотой 1 м. Очевидно, совершенно зимостойко, к почве мало требовательно, но отличается, по сравнению с елью обыкновенной, более медленным ростом.

Pinus peuce Gris. — В Кууснымме некоторые молодые 12-летние экземпляры высотой 0,7 м. Растут под пологом леса. Рост довольно медленный. Совершенно зимостойки и засухоустойчивы, но в лесу страдают от недостатка света.

Fraxinus viridis Michx. — Три дерева в Кууснымме под пологом соснового леса, высотой 0,5 м, возраст 13 лет. Достаточно зимостойки, к почве мало требовательны, отличаются медленным ростом.

Из произрастающих на острове Сааремаа экзотических плодовых деревьев заслуживают внимания следующие виды.

Pinus koraiensis Sieb. et. Zucc. — В Кууснымме в заброшенном питомнике, в тени других деревьев растет 1 молодое 12-летнее деревцо высотой 0,5 м. На сухой и каменистой почве растет плохо.

Armeniaca vulgaris Max. — Одно деревцо высотой 2 м в деревне Насва на южном побережье острова. Сравнительно чувствительно к морозам. Плодоношения не наблюдалось.

Juglans regia L. — На полуострове Сырве в Мынтуском парке в недавнее время росло большое, обильно плодоносящее дерево высотой 9 м, диаметром 45 см. К сожалению, этот редкостный экземпляр несколько лет тому назад был уничтожен. Из семян этого экземпляра выращено несколько молодых деревьев в Кууснымме, где они растут хорошо и достигли высоты 3 м. Одно дерево уже цвело, однако еще не плодоносило. В Неэми произрастает также один пышный экземпляр, выращенный из семени Мынтуского дерева. На материке грецкий орех не морозостоек.

Morus nigra L. — В Неэми и Пярсамаа молодые деревца высотой до 3 м. Требовательны к почве и не совсем зимостойки. Данные о плодоношении их отсутствуют.

Более редко на острове Сааремаа встречаются следующие иноземные декоративные кустарники.

Thujaopsis dolabrata Sieb. et. Zucc. — В Неэми один хорошо растущий куст высотой 1 м. Достаточно морозостоек.

Cotoneaster horizontalis Decne. — В лесничестве Пидула, в саду лесника обхода Кууми, имеется стелющийся по земле экземпляр высотой до 0,2 м. Плодоносит, под снежным покровом не вымерзает.

Kerria japonica DC. — В Пярсамаа небольшой куст высотой 1 м. Достаточно зимостоек.

Rhodotyus kerrioides S. et Z. — В Пярсамаа растет пышный куст высотой 1 м. Достаточно зимостоек. Плоды созревают.

Philadelphus Schrenkii Rupr. — В Пярсамаа куст высотой 1 м. Зимостоек, цветет и плодоносит.

Hydrangea paniculata Sieb. — В гор. Кингисеппе в одном саду куст высотой 1,5 м. Сравнительно чувствителен к морозам, но цветет обильно.

Laburnum vulgare Grisb. — В Кууснымме имеется куст высотой 2 м. Достаточно зимостоек, плодоносит.

Sarothamnus scoparius Wim. — В Кууснымме растет в виде густых зарослей, достигая высоты 1 м. Сравнительно чувствителен к морозам.

Buxus sempervirens L. — В Неэми на рихковой почве растут пышные кусты высотой 1 м. Повреждений от мороза почти совсем не наблюдается, хотя на зиму кусты не прикрываются. На материковой части республики требует на зиму прикрытие.

Staphylea pinnata L. — В Кууснымме под пологом соснового леса и в Мынтуском парке имеются молодые кусты высотой до 3 м. Совершенно зимостойкие и плодоносят.

Aralia manshurica Rupr. et Max. — В Пярсамаа один зимостойкий куст высотой 1,5 м. На каменистой почве растет удовлетворительно.

Cornus stolonifera Michx. — В Пярсамаа встречается в виде заросли, дает обильные корневые побеги. Высота 2 м. Плодоносит и является вполне зимостойким.

Sambucus nigra L. — Растет в большом количестве в садах гор. Кингисеппа. Достигает 4 м высоты. Совершенно зимостойка и обильно плодоносит.

Diervilla sessilifolia Buckl. — В Пярсамаа куст высотой 1 м. Зимостоек и плодоносит.

Из более редких в нашей республике экзотов на острове Сааремаа встречаются:

Ginkgo biloba L. — В Неэми один 15-летний экземпляр высотой 1 м. Растет очень хорошо, несмотря на то, что произрастает на рихковой почве. Настолько зимостоек, что на зиму не нуждается в прикрытии.

Tsuga diversifolia Maxim. — В Неэми 1 экземпляр высотой 1 м. Этот вид требует глубокой почвы, поэтому на мелкой рихковой почве растет не совсем удовлетворительно. Недостаточно морозостоек.

Pinus rigida Mill. — В Неэми 1 молодой экземпляр высотой 2 м; достаточно зимостоек и хорошо переносит сухость почвы, но требует высокой влажности воздуха, чем вполне обеспечен на острове Сааремаа.

Pinus leucodermis Ant. — В Кууснымме 1 молодой экземпляр в возрасте 14 лет, высотой 0,5 м. Переносит хорошо обилие извести в почве, достаточно морозостоек, но растет медленно.

Chamaecyparis obtusa Sieb. et Zucc. — В Кууснымме небольшой куст высотой 0,5 м под пологом соснового леса. Достаточно зимостоек, но растет и развивается плохо, так как требует более глубокой почвы.

Pyracantha coccinea Roem. — В Кууснымме под пологом соснового леса имеются три куста высотой 0,5 м. Растут в защищенном месте довольно хорошо и достаточно зимостойки.

Ribes sanguineum Pursh. — В Кууснымме встречается несколько плодonoсящих экземпляров высотой 1,5 м. Достаточно зимостойки.

Colutea arborescens L. — В Пярсамаа 1 деревцо высотой 1,5 м. Весьма засухоустойчиво, малотребовательно к почве, но сравнительно светолюбиво и чувствительно к морозам.

Acer Semenowii Rgl. et Herd. — В Кууснымме один экземпляр высотой 5 м. Растет хорошо на известняково-щебенистой почве. Зимостоек, плодоносит.

Acer japonicum Thunb. — В Пярсамаа 1 молодой экземпляр высотой 2 м. Более чувствителен к морозам, чем предыдущий вид.

Buddleia Davidi Rehd. — В Пярсамаа один небольшой куст высотой 1 м. Чувствителен к осенним заморозкам.

Populus pyramidalis Rosier. — В гор. Кингисепе использован для озеленения одной улицы. Возраст деревьев 13 лет, высота в среднем 5 м. Зимостойкий, растет хорошо и является весьма декоративным.

Из изложенного выше следует, что многие экзоты, которые на материковой части Эстонской ССР страдают от морозов, плохо растут и часто гибнут, на острове Сааремаа произрастают весьма хорошо.

Следует отметить, что все перечисленные экзоты на острове Сааремаа являются результатом непосредственной интродукции, без предшествующего воздействия на породу, без отбора и гибридизации. При применении более эффективных методов интродукции можно будет рассчитывать на еще более надежные результаты. Большинство встречающихся видов являются декоративными, некоторые же имеют лесоводственное значение.